

Щербакова О.М., Миколаївський державний університет ім. В.О.Сухомлинського

Щербакова Ольга Миколаївна – здобувач кафедри історії України МДУ ім. В.О.Сухомлинського. У 2003 р. закінчила історичний факультет Миколаївського державного педагогічного університету. Тема кандидатської дисертації – “Голод 1921-1923 рр. на півдні України”

Голод 1921-1923 років і вилучення церковних цінностей

У даній статті мова йдеться про вилучення церковних цінностей на користь голодуючих. Радянський уряд хотів використати ситуацію голоду для того, щоб підірвати становище Церкви в суспільстві та конфіскувати її величезні багатства.

In given article the question is withdrawal of church values for the benefit of starving. The Soviet government wanted to use a situation of famine for undermining position of church in a society and to confiscate her huge riches.

Тема голоду 1921-1923 рр. в Україні не втрачає своєї актуальності й понині, хоча цьому питанню присвячені ґрунтовні дослідження О.М. Веселової, С.В. Кульчицького, В.М. Марочка, О.М.Мовчан, А.П. Огінської, Є.М. Хенкіна, Л.В. Яковлевої та ін. Однак виявляються нові й нові факти, які стосуються цієї трагічної події. Автор даної статті ставить своєю метою навести окремі ще не наведені в науковій літературі факти стосовно вилучення церковних цінностей на півдні України, коли радянський уряд, використовуючи трагічну ситуацію, намагався підірвати становище Церкви і конфіскувати її величезні багатства.

Головною причиною голоду були наслідки політики “воєнного комунізму”, тих примусових методів, за допомогою яких більшовицька влада домагалася виконання нереальних планів хлібозаготівлі, незважаючи на неврожай, який охопив у 1921 р. південні степові райони України. Особливо тяжке становище склалося в Катеринославській, Запорізькій, Одеській і Миколаївській губерніях та на півдні Харківщини. Це були райони, які до Першої світової війни були головними експортерами хліба.

Саме в період голоду та морального занепаду суспільства радянська влада вирішила розпочати наступ на Церкву.

Церква в той час була широко розгалуженою і централізованою організацією.

В перші роки радянської влади вона мала величезний вплив на населення. В період революційних подій і громадянської війни представники церков різних віросповідань знаходились в опозиційному радянській владі таборі, не визнаючи законності захоплення більшовиками влади, та негативно ставились до червоного терору. Більшовики вбачали в Церкві ледь не головного ідеологічного ворога.

Безумовно, Церква не могла лишатись осторонь такої проблеми, як голод. В червні 1921 року патріарх Тихон звернувся до архієпископів Кентеберійського і Нью-Йоркського із закликом про допомогу голодуючим. Єпископ Євлогій і митрополит Антоній, які емігрували за кордон, агітували направляти всі зібрані пожертвування на ім'я Тихона, довіряючи лише йому одному розподілення [1].

Ставши членом Всеросійського комітету допомоги голодуючим, Тихон вимагав створення незалежних церковних комітетів і надання їм права самостійного розподілення зібраного, безкоштовного користування транспортом і зв'язком, права на вільну агітацію, дозволу направляти церковні делегації за кордон для організації допомоги. Проте радянський уряд, вбачаючи в церкві свого ворога, відкинув ці вимоги. Церкві дозволялося лише брати участь в зборах на загальних засадах під головуванням центральної і місцевих комісій

допомоги голодуючим [2].

Не зумівши налагодити нормальну роботу промисловості, сільського господарства, вичерпавши реквізіціями, своєю безгосподарністю, розкраданнями всі внутрішні державні резерви, більшовицька влада звернула увагу на власність Церкви.

8 березня 1922 р. Президія ВЦВК прийняла декрет про вилучення церковних цінностей на користь голодуючих. Начебто проголошувалася гуманна мета.

В четвертому номері 1990 року журналу “Известия КПСС” опубліковано лист В.І.Леніна від 19 березня 1922 року, адресований В.М.Молотову для членів Політбюро ЦК РКП (б), з упереджуючим грифом “суворо таємно”. На аркуші стояла ремарка “... ні в якому разі копій не знімати, а кожному члену Політбюро (тов. Калініну також) робити свої помітки на самому документі”.

У листі, зокрема, зазначалося: “... Саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцевостях їдять людей і на дорогах валяються сотні, якщо не тисячі трупів, ми можемо (і тому повинні) провести вилучення церковних цінностей з найскаженішою і нещадною енергією і не спиняючись перед придушенням якого завгодно опору... Нам, що б то не стало, необхідно провести вилучення церковних цінностей найрішучішим і найшвидшим чином, чим ми можемо забезпечити собі фонд у декілька сот мільйонів золотих карбованців (потрібно згадати гігантські багатства деяких монастирів і лавр)... Взяти в свої руки фонд у декілька сотень мільйонів золотих карбованців, а можливо, й декілька мільярдів, ми повинні що б то не стало. А зробити це з успіхом можна тільки тепер. Усі міркування вказують на те, що пізніше зробити це нам не вдасться, бо жодний інший момент, крім відчайдушного голоду, не дасть нам такого настрою широких селянських мас, який би або забезпечував нам співчуття цих мас, або, в крайньому випадку, забезпечив би нам нейтралізацію їх у тому розумінні, що перемога в боротьбі з вилученням цінностей залишиться безумовно і повністю на нашому боці” [3].

Далі в листі говориться про необхідність організації на з'їзді партії таємної наради всіх або майже всіх делегатів з цього питання спільно з головними працівниками ДПУ, НКЮ і Ревтрибуналу; на нараді провести таємне рішення з'їзду про те, що вилучення цінностей, особливо найбагатших лавр, монастирів і церков, повинне бути здійснене з нещадною рішучістю, ні перед чим не спиняючись і в найкоротший строк. “Чим більшу кількість представників реакційного духовенства і реакційної буржуазії вдасться нам з цього

приводу розстріляти, тим краще”, – вельми промовисто підсумовував В.Ленін [4].

Таким чином, в пресі більшовики експропріацію церковного майна пояснювали необхідністю допомоги голодуючим, а в дійсності вони переслідували іншу мету, яку приховували від народу. Як видно з документа, мова йде не про допомогу голодуючим, а про експропріацію церковного майна та нейтралізацію мас (мабуть цим самим голодом). Складається враження, що більшовики навмисно організували голод.

Народний комісаріат юстиції і ЦК Допголу розробили інструкцію, яка передбачала всі деталі проведення в життя декрету ВЦВК від 8 березня [5]. На місцях створювались спеціальні комісії, які оглядали, обшукували церкви і приймали рішення про вилучення коштовностей, як зазначалося, “непотрібних для богослужіння”. Періодична преса, в свою чергу, проводила широку безбожницьку (атеїстичну) пропаганду в ході цієї кампанії.

Представники Церкви вважали, що декрет ВЦВК суперечить проголошеному самою радянською владою принципу відокремлення Церкви від держави, а тому на законних підставах відмовились підкоритися цьому декрету. Патріарх Тихон закликав віруючих не здавати церковні цінності і пасивно чинити опір владі, що відкидала геть усі християнські заповіді. На зборах Московської єпархії 14 березня 1922 р. була прийнята така постанова: “Самих церковних цінностей не віддавати, а пасивно чинити опір, створюючи у мирян уяву, що церкву грабують; в усіх приходах влаштовувати загальні збори парафіян, на яких виносити протести проти вилучення церковних цінностей, спрямовуючи їх до ВЦВК” [6].

Найбільш поширеною формою протесту стали масові прохання і заяви груп віруючих, церковних рад про припинення конфіскацій, про заміну предметів культу грішми і продовольством, про повернення вже конфіскованих речей. В місцеві та центральні радянські органи надходили численні скарги щодо конфіскацій. Зокрема, в Раднарком на адресу В.І.Леніна щоденно надходили сотні прохань. В травні 1922 р. в конфлікт втрутився Ватикан. В офіційному зверненні до В.І.Леніна та Г.В.Чичеріна містилося прохання припинити конфіскацію цінностей і замінити їх викупом [7].

Широкого розповсюдження набула інша форма опору – приховування цінностей. При обшуках знаходили церковні речі, сховані священиками або віруючими. Так, в Київському Михайлівському монастирі комісія виявила сховані срібні коштовності вагою в 16 пудів, а при повторній перевірці – ще 15 пудів срібла та

інших цінних речей. Служителі культу активно протестували проти насильницького ставлення властей до релігійних установ і відправки вилучених цінностей у розпорядження центральних урядових органів. Подальша доля цих людей невідома. В окремих випадках офіційні представники влади натикались на опір священнослужителів та парафіян. Проте у більшості випадків вилучення церковних цінностей проходило без ускладнень.

Всього по країні (мається на увазі майбутній Радянський Союз) весною 1922 р. зареєстровано біля 1500 антиурядових виступів віруючих і духовенства. В зв'язку з цим 55 трибуналів порушили 231 кримінальну справу і притягли до судової відповідальності 732 особи [8]. В антиурядових виступах брали участь і представники дореволюційної православної інтелігенції.

Патріарх Тихон в пасхальному посланні звинувачував у заворушеннях, які відбувались по всій країні, радянську владу, яка не погодилась замінити церковне майно грошима і продовольством. Тільки за такої умови, як він відзначав, можливо було уникнути гніву віруючих. Проте радянський уряд не йшов на жодні компроміси з віруючими і Церквою. Радянські керівники прагнули цими діями підірвати позиції Церкви та християнської ідеології в суспільстві і одночасно розраховували на поширення в масах комуністичної ідеології.

Ця боротьба була однією з причин розколу Православної Церкви. В травні 1922 р. група священників з дозволу і за підтримки радянських органів влади утворила Вище церковне управління. Вони заявили про свою лояльність до радянської влади і про готовність співробітничати з нею.

В цей період антибільшовицькі позиції зайняло духовенство всіх релігійних культур християнського та мусульманського спрямування. Голова католицької церкви в РСФРР єпископ Цепляк закликав духовенство й віруючих не визнавати декрет про вилучення цінностей і не вступати у жодні угоди з радянським урядом. Під час конфіскації цінностей відбулися антиурядові виступи віруючих у католицьких храмах в Петрограді, Кам'янці-Подільському та інших містах. Але, незважаючи на це, в більшості костельів була проведена конфіскація церковних цінностей. Мусульманське духовенство також намагалося протидіяти заходам радянських органів.

Попри жорстку політику радянських органів, більшість церковних общин продовжували збирати кошти та продовольство для надання допомоги голодуючим, відмовившись при цьому від співробітництва з

ЦК Допголу.

Вилучення церковних цінностей у Миколаївській губернії почалося 20 квітня 1922 року і викликало пасивне ставлення віруючих і пожвавлення серед контрреволюційних елементів. В деяких місцях пройшли заворушення, в більшості незначні, але хотілося б відмітити випадок в с. Засілля Херсонського повіту (нині Бармашово), яке супроводжувалося вбивством відомого партробітника Бармашової, де народ намагався завадити вилученню.

В м. Миколаєві при вилученні цінностей з Олександрівської церкви була така ж спроба перешкодити вилученню, але інцидент було ліквідовано. Винуватці заворушення належали до духовенства, церковних рад і заможного контрреволюційно налаштованого елемента. Ціла низка судів покарала винних, деяких з них присудили до вищої міри покарання.

Результати вилучення, які перейшли в стадію ліквідації, не можуть бути підраховані остаточно через те, що у багатьох вилучених виробів не була вказана їх цінність. На 15 липня 1922 року по Миколаївській губернії всього вилучено срібла – 275 пудів 31 фунт 31 золотник 10 долей; золота – 14 золотників 66 долей [9].

Кампанію з вилучення церковних цінностей було завершено наприкінці липня 1922 р. В підсумку держава одержала три пуди, три фунти і 75 золотників золота, понад 3105 пуд. срібла, 125 крб. золотом і 8615 крб. сріблом, 856 діамантів (загальна вага – 1469 каратів), інші дорогоцінні камені та метали. Зібрані церковні багатства було оцінено сумою понад 834 тис. крб. золотом [10]. Хоча, за попередніми прогнозами, більшовики оцінювали майно в сотні мільйонів (навіть мільярдів) карбованців золотом.

Конфісковане церковне майно спочатку надсилалось до республіканської, а потім до російської комісії з вилучення. Український уряд звернувся до Москви з клопотанням про передачу республіці для боротьби з голодом 15% надходжень від вилучених церковних цінностей. Клопотання було задоволено на час з серпня 1922 р. до липня 1923 р. [11].

Проте є інша статистика кампанії з вилучення церковних цінностей. Як зазначає відомий російський письменник Володимир Солоухін: *“Після декрету про вилучення церковних цінностей пройшли масові процеси в ряді міст, показові процеси в Москві та Петрограді. За судом було розстріляно білого духовенства 2691, ченців-чоловіків – 1962, монахинь та послушниць – 3447. Крім того, без суду загинуло ще не менше 15000 білого та чорного духовенства”* [12].

Із усього вищесказаного можна зробити такі висновки. Політика “воєнного комунізму”,

воєнно-комуністичні принципи господарювання призвели до економічного занепаду і кризи. Проведення політики, яка повністю ігнорувала специфіку економічного розвитку українського села, мало для України трагічні наслідки. Антиукраїнська політика центру суперечила національним інтересам України. Замість того, щоб спрямувати надлишки хліба у спустошені губернії (з Лівобережжя і Правобережжя, де урожай виявився непоганим, українська радянська влада відправляла їх за межі України.

Голод в Україні мав тяжкі наслідки. За деякими підрахунками, від голоду та хвороб, які його супроводжували, загинуло від 500 тис. до одного мільйона чоловік. На відміну від голоду на Поволжі, голод в Україні довго замовчувався. Замість допомоги московський уряд буквально виривав останні шматки хліба з рота голодних дітей України. Чим це можна пояснити?

По-перше, радянський уряд прагнув налагодити систему пайкового постачання робітників націоналізованої промисловості. Більшовики розуміли, що голодні, але згуртовані робітники небезпечніші для них, аніж голодні, але розпорошені селяни. Тому цілком

стає зрозумілим, що на шахтах Донбасу був утворений значний запас продовольства, в той час, як селяни Донецької губернії голодували.

По-друге, для відбудови промисловості більшовикам потрібні були кошти, особливо валютні, для закупівлі промислового обладнання. Українське продовольство було тим експортним потенціалом, на який розраховував радянський уряд.

По-третє, більшовики хотіли використати ситуацію голоду для того, щоб підірвати становище Церкви в суспільстві та конфіскувати її величезні багатства.

Партійне керівництво республіки довгий час приховувало масштаби голоду, відмовлялося від міжнародної допомоги. Тільки в другій половині 1922 р. було дозволено діяти міжнародній організації “Американська адміністрація допомоги”. Проте більшу частку допомоги забирала Росія. Окремі дослідники вважають, що чисельність втрат, пов'язаних з голодом, становила 1,5 млн. осіб. У той же час на територію України прибуло близько 440 тис. переселенців із голодуючих районів Росії. Внаслідок цього офіційна статистика “не

Література

1. Известия. – 1921. – 10 июля.
2. Известия. – 1922. – 26 января.
3. Мороз І., Мороз П. Голод 1921-1923 років в Україні // Історія в школі. – 2003. – № 11-12. – С. 21.
4. Там само.
5. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. 1922 г. – С. 217; Известия. – 1922. – 8 марта.
6. Мороз І., Мороз П. Голод 1921-1923 років в Україні. – С. 22.
7. Хенкин Е.М. Очерки истории борьбы Советского правительства с голодом (1921-1922 гг.). – М., 1988. – С. 90.
8. Брехнев. Патріарх Тихон и его церковь. – М., 1923. – С. 19.
9. Бюллетень № 1 Николаевской Губернской комиссии по оказанию помощи голодающим. – Николаев, 1922. – С. 20-21.
10. Голод 1921-1923 рр. в Україні: 36. документів і матеріалів / Упоряд. О.М.Мовчан, А.П.Огінська, Л.В.Яковлева; Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 15.
11. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні, 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу / О.М.Веселова, В.І.Марочко, О.М.Мовчан. – 2-е вид, допов. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. – С. 18.
12. Солоухин В.А. При свете дня. – М., 1992. – С. 59-60.

Надійшла до редколегії 7.04.2007 р.